

<https://doi.org/10.62837/2025.3.202>

ÜLKƏR ZAKİR QIZI ƏFƏNDİYEVƏ
Bakı Dövlət Universitetinin əyani doktorantı
ulker.efendiyeva@list.ru

QAZAX VƏ QIRĞIZ DİLLƏRİNDƏ “ҚАЛПАҚ/КАЛПАК” BAŞ GEYİMİ VƏ NÖVLƏRİNİN ADLARI

Açar sözlər: qalpaq, qazax dili, qırğız dili, baş geyimləri, etnolinqvistika

Keywords: kalpak, Kazakh language, Kyrgyz language, headgears, ethnolinguistics

Ключевые слова: калпак, казахский язык, киргизский язык, головные уборы, этнолингвистика

Қалпақ/калпак [kalpak] türk xalqlarının mədəniyyətində və tarixində çox mühüm bir yerə sahib olan ənənəvi baş geyimidir. Bu baş geyimi fiziki qoruma funksiyasına malik olmaqla yanaşı, həm də sosial, mədəni və estetik mənalara daşıyır. *Қалпақ/калпак* baş geyiminin tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır və onun müxtəlif formaları zamanla hər bir türk xalqının ənənəvi geyimlərinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu baş geyimi həm də özünün simvolik və sosial funksiyası ilə diqqət çəkir. Belə ki *қалпақ/калпак* baş geyimi onu geyinənə yaşını, sosial vəziyyətini, hətta mənsub olduğu bölgəni belə bildirən mühüm bir mədəni göstəricidir.

Қалпақ/калпак tarixən təkcə gündəlik həyatın bir hissəsi olmaqla qalmamış, eyni zamanda xüsusi mərasimlərdə, bayramlarda və ictimai tədbirlərdə geyinilmişdir. Hər bir bölgəyə və xalqa xas olan xüsusi *қалпақ/калпак* formaları bu geyimin yalnız sadə bir baş geyimi olmadığını, həm də yüksək sosial statusu və etnik kimliyi simvolizə etdiyini göstərir. Məsələn, Qazaxıstanda və Qırğızıstanda *қалпақ/калпак* baş geyimi yalnız gündəlik istifadədə deyil, həm də əhəmiyyətli ictimai hadisələrdə, rəsmi qəbul və mərasimlərdə istifadə edilib.

Tarixi mənbələrə əsasən, *қалпақ/калпак* ilk dəfə Orta Asiyada, xüsusən də türk xalqları arasında geniş yayılmağa başlamışdır. Bu baş geyimi həm yun, ipək, keçə kimi təbii materiallardan tikilmiş, həm də xüsusi bəzəklərlə zənginləşdirilmişdir. Bu bəzəklər, xüsusilə yüksək təbəqələrdə sosial statusu vurğulayan elementlər kimi çıxış etmişdir. *Қалпақ/калпак* baş geyiminin müxtəlif növləri arasında zəngin naxışlardan, rəngarəng parçalardan istifadə olunmuş, bəzən həmin naxışlar müəyyən bir etnik qrupu və yüksək rütbəli şəxsi simvollaşdırmışdır.

Maraqlıdır ki, *қалпақ/калпак* həm də bir çox türk xalqlarında təntənəli mərasimlərin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Məsələn, müharibə zamanı *қалпақ/калпак* döyüşçü və rəhbərlərin rəmzi baş geyimi kimi istifadə olunub. Həmçinin, *қалпақ/калпак* baş geyiminə görə müxtəlif ritual və inanclar da yaranmışdır. Bu,

həm sosial, həm də mədəni kontekstdə *qalmaq/kalmaq* baş geyiminin nə qədər mühüm və dərin mənalara malik olduğunu bir daha göstərir.

Fərqli dövrlərdə və müxtəlif coğrafi ərazilərdə *qalmaq/kalmaq* baş geyiminin formaları müxtəliflik göstərsə də onun mədəniyyətlərə təsiri eyni dərəcədə böyük olmuşdur. Həm qədim dövrlərdə, həm də müasir dövrümüzdə *qalmaq/kalmaq* bir çox türk xalqları arasında qorunub saxlanılmışdır və bu gün də müxtəlif formalarda istifadə olunur. Bu, *qalmaq/kalmaq* baş geyiminin yalnız bir geyim əşyası olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir mədəni və tarixi irs olaraq da qorunmasını təmin edir.

Qalmaq/kalmaq baş geyiminin sosial və mədəni həyatda tutduğu yer onun həm yalnız fiziki bir əşya olmadığını, həm də onun cəmiyyətin hər bir təbəqəsindəki insanlar üçün fərqli mənalar ifadə etdiyini ortaya qoyur. Həmçinin, *qalmaq/kalmaq* müxtəlif xalqlarda fərqli sosial statusu, ənənələri və inancları simvollaşdıraraq bu baş geyimin zamanla necə inkişaf etdiyini və müxtəlif coğrafi bölgələrdə necə dəyişdiyini göstərir. Məsələn, qırğızlar arasında istifadə edilən *kalmaq* ilə qazaxlar arasında istifadə edilən *qalmaq* baş geyimi arasında müəyyən oxşarlıqlar olsa da, hər birinin özünəməxsus dizaynı və istifadəsi var.

Qalmaq/kalmaq müasir dövrümüzdə də öz mədəni dəyərini qoruyub saxlayır. Müasir dövrdə *qalmaq/kalmaq* bir çox türk xalqlarında həm gündəlik həyatın, həm də xüsusi mərasimlərin bir parçası olaraq istifadə edilir. Hətta bəzi xalqlarda, xüsusən də mədəni irsin qorunmasına böyük önəm verilən bölgələrdə *qalmaq/kalmaq* müasir şəkildə hazırlanaraq ənənəvi formalarını qoruyur. Bu, *qalmaq/kalmaq* baş geyiminin həm etnik kimlik, həm də sosial dəyər baxımından hələ də nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Qalmaq/kalmaq, ümumiyyətlə, iki əsas hissədən ibarət olur: təpəsi və ətəyi (bəzən *qayıyırma* [kayıрма] olaraq da adlandırılır). Bu hissələr bir-birini tamamlayır və onun struktural quruluşunu təşkil edir. Bu baş geyiminin təpəsi dörd əsas hissədən ibarət olur. Usta hər biri xüsusi ölçülərdə və formaya malik olan bu dörd parçanı birləşdirərək tikir. Hər bir qatın arasına, xüsusilə, *qalmaq/kalmaq* geyiminin möhkəmliyini təmin etmək və estetik görkəmini artırmaq məqsədilə qara məxmər lent yerləşdirilir. Nəticədə onun təpəsi kubbe və ya günbəz şəkli alır. Bu dizayn baş geyimin başa həm estetik, həm də funksional baxımdan rahat oturmasını təmin edir və başın üst hissəsini qoruyur.

Baş geyimin ətəyi üst hissədən fərqli olaraq daha geniş olur. Ətəyin kənarları keçədən hazırlanır, eni təxminən dörd santimetrə bərabər olur və dairəvi şəkildə kəsilir. Zövqlü və estetik bir görünüş əldə etmək məqsədilə qalpağın ətəyinin alt hissəsi bəzən qara məxmərlə örtülür. Bu əlavə bəzək baş geyimin xarici görünüşünü tamamlayaraq daha cəlbedici edir.

Baş geyimin təpəsi müxtəlif bəzəklərlə də bəzədilir. Ən çox istifadə olunan bəzək baş geyimin üst hissəsinə əlavə olunan qara, ya da başqa rəngli saçaqlardır. Saçaqlar baş geyimə xüsusi bir zəriflik və mədəni dəyər qatır. Kənar hissələri isə

dörd tərəfdən müxtəlif rəngli ipək saplarla işlənir. Bu, *qalmaq/kalmaq* baş geyiminin sənətkarlıq baxımından və estetik cəhətdən zənginləşməsinə kömək edir, həmçinin xalqların mədəniyyətini əks etdirir.

Ağ keçədən tikilən *qalmaq/kalmaq* həm yüngül, həm də sərin olur. Keçə materialının xüsusiyyətləri sayəsində *qalmaq/kalmaq* yayda başı istidən və tərləmədən qoruyur, soyuq havalarda isə başı soyuqdan qorumağa kömək edir. Bu cür baş geyimləri həm funksional, həm də zərif bir estetikaya sahibdir, belə ki, həm istifadə, həm də müasir sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirilir.

Son dövrlərdə, yerli sənaye müəssisələri *qalmaq/kalmaq* baş geyimlərini müxtəlif rənglərdə keçə ilə istehsal etməyə başlamışdır. Bu, *qalmaq/kalmaq* baş geyimlərinin daha geniş bir auditoriya tərəfindən qəbul olunmasına və onların müxtəlif mədəniyyətlərdə daha geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Artıq yalnız ənənəvi ağ keçə ilə deyil, həm də fərqli rənglərdə keçələrdən hazırlanan *qalmaq/kalmaq* həm dizayn, həm də funksionallıq baxımından müasir tələblərə uyğun gəlir. Bu inkişaf həm də sənaye istehsalının artmasına və *qalmaq/kalmaq* baş geyimlərinin daha geniş bazara çıxarılmasına imkan yaratmışdır [3, s.236].

Qalmaq/kalmaq termini türk xalqlarının mədəni irsində qədimdən bəri "dəri, kürk və ya parçadan hazırlanmış baş geyimi" mənasında işlənən və müxtəlif formalarda yaşamaqda davam edən sözlərdən biridir. Bu söz bir çox türk dillərində eyni və ya oxşar fonetik formalarda işlədilir, belə ki Azərbaycan dilində *qalpaq* [1, s.26], qazax dilində *qalmaq* [kalpak] [8, s.92], qırğız, qaraqalpaq, noqay və çuvaş dilində *kalmaq* [kalpak], özbək *qalpoq* və s. şəklində deyilir [4, s.332], [5, s.234].

Qalmaq/kalmaq leksik vahidi türk dillərinin demək olar ki, böyük bir hissəsində baş geyimini bildirən ümumi bir ad kimi işlənmiş və bu söz bir sıra fonetik və morfoloji variantlarda bu günədək yaşamışdır. Etimoloji baxımdan *qalmaq/kalmaq* sözünün mənşəyi barədə bir neçə fərqli nəzəriyyə mövcuddur. Bu barədə ətraflı məlumat S.E. Malovun "Этимологический словарь тюркских языков" əsərində təqdim olunur. Müəllif göstərir ki, bu söz qaraqalpaq, qazax, qırğız, tatar, başqırd, noqay, uygur, krım-tatar, çuvaş və digər türk xalqlarında geniş şəkildə yayılmışdır.

Sözün fonetik variantları arasında *qalmaq* [kalpağ], *qalmaq* [kalpak], *qalmaq* [kalmak], *qalmaq* [kalbak], *qalmaq* [qalpak], *qalmaq* [xalpak] kimi formalar diqqət çəkir. Bu fonetik müxtəlifliklər bir tərəfdən türk dillərinin regional fonoloji xüsusiyyətlərini, digər tərəfdən isə fonetik assimilyasiya və dissimilyasiya proseslərinin izlərini əks etdirir. Məsələn, *qalmaq* və *kalmaq* forması qazax və qırğız dillərində daha çox rast gəlinən sabit formadır. Halbuki, digər variantlar, məsələn, *qalpak* (Anadolu türkcəsinin bəzi dialektlərində), ya da *qalmaq* [kalbak] (Tatar dialektlərində) müvafiq dialektlərin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun yaranmışdır.

Morfoloji baxımdan *qalmaq/kalmaq* sözünün tərkibi bir qədər mübahisəlidir. Bəzi tədqiqatçılar bu sözü *qal/kal* [kal] "qal" kökü ilə *maq/nak* [pak] (şəkilçi) kimi təhlil etməyə çalışsalar da bu etimoloji yanaşma qəti elmi konsensus qazanmamışdır.

Bununla belə sözün kökü qədim türk dillərində qorunan bəzi leksik birləşmələrlə əlaqələndirilir və ümumilikdə əşya adı olaraq “başı örtən, qoruyan” mənasını ifadə edir [5, s.234].

Bir başqa nəzəriyyəyə görə *qalmaq/kalmaq* sözü iki komponentdən ibarətdir: *kalıp* “forma”, “örtük” və *-ak* (kiçiltmə və ya törəmə yaradan şəkilçi). Qədim türk dialektlərinin bəzilərində *kalıp* sözü “örtü”, “qapaq” mənasında qorunub saxlanmışdır. Bu baxımdan *qalmaq/kalmaq* “qalpaq” ilkin olaraq “örtük”, “qapaq” mənasında işlənmiş, zamanla bu sözün mənası spesifik olaraq “baş örtüyü”, yəni “baş geyimi” kimi formalaşmışdır.

Bəzi türk xalqlarında *qalmaq/kalmaq* “qalpaq” yerinə *börük* və ya *papaq* kimi alternativ terminlər də işlədilir.

Qalmaq/kalmaq termini türk dillərindən digər dillərə də keçmişdir. Slavyan dillərində (rusca *колпак* [kolpak]), balkan dillərində (serbcə *kalpak*), bolqarca *kalpak*), macar dilində (kalbaq) və hətta fransız (*colback* [kolbak]) və alman (*kolpak*) dillərində də rast gəlinir. Bu isə onun tarixi türk mədəniyyətinin təsir dairəsində olan geniş bir coğrafiyada yayıldığını göstərir.

Eyni zamanda uzun tüklü və daha iri baş geyimləri bəzi bölgələrdə *papaq* və ya *telpək* adlanır. Bəzi türk dillərinin dialektlərində *malakay* adı ilə tanınan qalpaq növü isə moğol mənşəlidir [2, s.203].

Bu nəzəriyyələrdən yola çıxaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində *qalpaq*, qazax dilində *qalmaq*, qırğız dilində *kalmaq* formasında işlənən bu söz, bizim fikrimizcə, “qalaq-qalaq”, “qat-qat”, “qalın”, “qapamaq”, “qapaq”, “qapı”, “qab” sözləri ilə eyni kökdən gəlir və bu sözlərin hamısının kökü “örtmək”, “üstünə çəkmək” ifadələri ilə eyni mənanı bildirir.

Semantik baxımdan bu söz baş geyiminin ümumi adını ifadə etməklə yanaşı, bəzi bölgələrdə sosial statusun, yaş göstəricisinin və ya etnik kimliyin nişanəsi kimi də çıxış etmişdir. Bu da *qalmaq/kalmaq* sözünün yalnız məişət leksikonu daxilində deyil, həm də etnolinqvistik baxımdan mühüm bir komponent olduğunu göstərir.

Bəzi araşdırmaçılar bu termini yalnız Orta Asiya türkləri ilə əlaqələndirmir, eyni zamanda Altay dilləri və daha geniş areal üzrə qədim türk tayfalarının leksikasında da izlərinə rast gəldiyini qeyd edirlər. Bu isə onu göstərir ki, *qalmaq/kalmaq* anlayışı həm dil, həm də mədəniyyət baxımından geniş tarixi və coğrafi kontekstdə formalaşmışdır.

Türk xalqları arasında qalpağın bir neçə növü formalaşmış və hər biri özünün funksiyası, materialı və sosial mənası ilə fərqlənmişdir. Bu növlər əsasən istifadə məqsədinə, hazırlanma texnikasına və daşdığı simvolik dəyərə görə qruplaşdırıla bilər. *Qalmaq/kalmaq* yalnız gündəlik geyim elementi deyil, həm də mərasimlərdə, döyüş zamanlarında və dini-etnoqrafik ayinlərdə istifadə edilən, status və mənsubiyyəti bildirən simvolik bir atribut olmuşdur. Belə ki *qalmaq/kalmaq* həm qazax, həm də qırğız cəmiyyətlərində funksional bir geyim əşyası olmaqla yanaşı

status, yaş, regional mənsubiyyət və mədəni kimlik göstəricisi kimi də çıxış edir. Sözün istifadəsində bu mənalara bağlı müxtəlif semantik çalarlara rast gəlinir. *Қалпақ/қалпақ* baş geyiminin qazax və qırğız xalqlarında bir çox növü vardır. Məqalədə bu növlərdən bəziləri haqqında danışaq.

Bunların içində ən yaygın olanı qazax dilində *айырқалпақ* [ayırkalpak], qırğız dilində isə *айры қалпақ* [ayrı kalpak] adlanan *қалпақ/қалпақ* növüdür. Bu *қалпақ/қалпақ* növü xüsusilə qazax və qırğız xalqları arasında geniş yayılmışdır. Ağ keçədən hazırlanır, tərə hissəsi sivri və dörd dilimli olur. Bəzən üzəri ipək saplarla işlənir və saçaqlarla bəzədilir. Bu *қалпақ/қалпақ* növü də kişilər üçün nəzərdə tutulmuşdur və həm gündəlik, həm də mərasim geyimi kimi istifadə edilmişdir. Adından da göründüyü kimi "ayrılmış", "uc hissəsi fərqli" mənasını verir və əsasən, tərəsi şiş, konusvari formada olur. Qırğız dilində *айыр* [ayır] feili "ayırmaq" mənasına gəlir [4, s.36]. Fonetik və leksik cəhətdən Azərbaycan dilindəki kimi *ayırmaq* feili ilə eynidir. Belə ki qırğız dilində *айры* [ayrı] sözü də Azərbaycan dilində *ayrı* olaraq işlədilərək fonetik və leksik cəhətdən eynilik təşkil edir [4, s.33]. *Айырқалпақ /айры қалпақ* tərəsi şiş formalı, ağ keçədən və ya payız yunundan tikilən kişi baş geyimidir. Tarixi baxımdan ayırqalpağın çox qədim olduğu güman edilir. Bu tip qalpağın ən erkən nümunələrindən biri Altay dağlarındakı Pazırıq kurqanlarında aşkar olunmuşdur. Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, qədim türklər bu baş geyimini gündəlik həyatlarında istifadə etmişlər. *Айырқалпақ /айры қалпақ* əsasən yaz və payız fəsilələrində, eyni zamanda yay aylarında dağlıq və sərin iqlimli bölgələrdə geyinilmişdir. Keçə materialı nəfəs alma xüsusiyyətinə malik olduğu üçün isti havada başı günəşin təsirindən qoruyur, eyni zamanda sərinlik hissi yaradır. Soyuq havada isə istiliyi qorumağa kömək edir. Müasir dövrdə ayırqalpaq ənənəvi geyim nümunəsi kimi milli bayramlarda, folklor festivallarında və etno-mədəni tədbirlərdə istifadə olunur. Bəzi bölgələrdə isə bu baş geyimi gündəlik həyatın bir parçası olaraq hələ də yaşadılır və nəsil-dən-nəslə ötürülür [6, s.26].

Qalpağın bir növü də qazax dilində *мұрақ* [murak] adlanır. Bu baş geyimi yalnız yüksək rütbəli şəxslər, yəni xanlar, sultanlar, bəylər tərəfindən geyilən xüsusi mərasim papağı növüdür. Onun forması iki tərəfindən qoç buynuzu formasında bükülərək hazırlanır və əsasən rəsmi və təntənəli tədbirlər üçün nəzərdə tutulur. *Мұрақ* geyən şəxsə baxaraq xalq onun nüfuzlu, yüksək vəzifəli biri olduğunu anlayardı.

Bu baş geyimi zəngin şəkildə bəzədilir, müxtəlif naxış və ornamentlərlə işlənir, üzərinə qızılı və ya gümüşü saplarla toxunmuş zərli bəzəklər əlavə olunur. *Мұрақ* bir çox bölgələrdə müxtəlif adlarla tanınır; bəzi yerlərdə ona *айырқалпақ*, bəzi yerlərdə isə *сәукеке қалпақ* [səukele kalpak] da deyirlər.

Мұрақ geyinməyin də özünəməxsus qaydası olmuşdur. O, xüsusi olaraq tikilmiş tərəsi şiş formalı başqa bir qalpağın üzərindən geyinilərdi. Bu qayda həm geyimin estetik görünüşünü, həm də onun daşıdığı rəmzi mənanı qoruyub saxlayırdı.

Mұрақ təkcə geyim elementi deyil, eyni zamanda sosial statusun, hakimiyyətin və ictimai nüfuzun simvolu kimi qəbul edilirdi [7, s.24].

Beləliklə, *қалпақ/қалпақ* baş geyiminin qazax və qırğız dillərindəki fərqlərini belə göstərə bilərik:

Qazax dilində *қалпақ*:

- gündəlik və mərasim geyimi anlamında istifadə olunur;
- *айырқалпақ* klassik dörd dilimli ağ *қалпақ* növüdür;
- ədəbi dildə *қалпағын шешу* [kalpağın şeşu] “qalpağını çıxarmaq” hörmət və təvazökarlıq aktı kimi işlədilir [8, s.92].

Qırğız dilində *калмак*:

- *айры калмак* forması ilə daha çox simvolik məna daşıyır;
- *калмак кийүү* “qalpaq geyinmək” ifadəsi ilə geniş yayılıb və hörmətli insan mənasını bildirir;
- metaforik dildə *калмагы жок адам* [kalpağı jok adam] “qalpağı olmayan adam” cəmiyyətdə mövqesiz, nüfuzsuz insan mənasında işlədilə bilir [4, s.332].

Məqalədə aparılan müqayisələr əsasında müəyyən olundu ki, *қалпақ/қалмак* anlayışı türk xalqlarının lüğətində sadəcə bir baş geyimini deyil, həm də mədəniyyətin, tarixin, milli kimliyin, ictimai statusun, mənəvi dəyərlərin rəmzidir. Qazax və qırğız dillərində bu sözün formaları arasında müşahidə olunan fonetik fərqlər tarixi fonetik qanunauyğunluqların nəticəsidir. Bu cür simvolik anlayışların araşdırılması təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də etnoqrafiya, mədəniyyətşünaslıq və tarix elmləri üçün əhəmiyyətlidir. *Қалпақ/қалмак* kimi mədəni elementlərin öyrənilməsi türk xalqları arasında ortaq tarixi yaddaşın və mədəni irsin bərpasına, qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə töhfə verir.

Bu tədqiqat göstərdi ki, *қалпақ/қалмак* sözü həm etimoloji kökləri, həm də leksik və semantik təhlili baxımından qədim türk dillərilə sıx bağlıdır və bu bağlılıq müasir qazax, qırğız və qalan türk dillərində də qorunub saxlanılmışdır. Bu isə tarixi-lingvistik ardıcılığın və dilin davamlı inkişaf xəttinin göstəricisidir. Belə mədəni leksik vahidlərin öyrənilməsi yalnız tarixi-dilçilik və müqayisəli lingvistika baxımından deyil, həm də etnoqrafiya, mədəniyyətşünaslıq və tarix sahələri üçün vacib məlumatlar təqdim edir.

Nəticə etibarilə, *қалпақ/қалмак* kimi simvolik leksik vahidlərin sistemli tədqiqi türk xalqları arasında ortaq tarixi yaddaşın, mədəni irsin və dil mirasının bərpasına, qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə mühüm töhfə verir. Bu baxımdan, leksik-semantik və etnolingvistik araşdırmalar dil və mədəniyyət arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərin daha dərinədən öyrənilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
2. Eren, Hasan. Türk dilinin etimoloji sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 479 s.
3. Антипина, К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе, 1962, 290 с.
4. Киргизско-русский словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1985, 504 с., с. 36.
5. Малов, С.Е. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1974–2000,
6. Ошуркова, Е.Н. (сост.). Казахи: потомки белых лебедей. Екатеринбург, 2013, 84 с.
7. Алашабаева, Ү.Н. Қазақтың ұлттық киімдерін үлгілеу: Оқу құралы. Алматы: Қыздар университеті баспасы, 2014, 116 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 9-том / Құраст.: Ә.Ыбырайым və б. Алматы, 2011, 744 б.

XÜLASƏ

Baş geyimləri türk xalqlarının tarixi və mədəni irsində mühüm yer tutur. Xüsusilə kişilər tərəfindən geyinilən ənənəvi papaqlar yalnız iqlimə uyğun qoruyucu funksiyanı yerinə yetirmir, eyni zamanda geyinənin yaşı, sosial statusu və etnik kimliyi haqqında məlumat verən sosial-mədəni simvol kimi çıxış edir. Bu kontekstdə *qalpnaq/kalnak* [kalpak] adlanan baş geyimi xüsusilə seçilir. Onun özünəməxsus forması, əsasən keçədən hazırlanması, bəzək elementləri və regional xüsusiyyətləri bu geyim əşyasının sadə bir məişət əşyasından mədəni və mədəni dəyər daşıyıcısına çevrildiyini göstərir.

Tarixən türk xalqları arasında *qalpnaq/kalnak* sosial iyerarxiya, yaş fərqləri, hətta dini və mədəni mənsubiyyət göstəricisi kimi qəbul olunub. Onun quruluşu, bəzək elementləri və istifadə olunduğu kontekstlər (gündəlik həyat, bayramlar, mərasimlər və s.) bu baş geyimini yalnız funksional deyil, həm də mədəni və etnoqrafik baxımdan maraqlı bir tədqiqat mövzusunə çevirir.

Bu məqalədə *qalpnaq/kalnak* sözünün qazax və qırğız dillərindəki leksik mənası, fonetik və morfoloji quruluşu, semantik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə təhlil edilir. Eyni zamanda, bu baş geyiminin həmin xalqların etnoqrafik ənənələrində, mərasimlərində və gündəlik həyatlarında oynadığı rol araşdırma mövzusu kimi öyrənilir. Məqalənin əsas məqsədi *qalpnaq/kalnak* anlayışını dilçilik və mədəniyyətşünaslıq çərçivəsində araşdırmaq, onun türk dillərində leksik və fonetik baxımdan necə qorunub saxlanıldığını və müxtəlif formalarda təzahür etdiyini

müəyyənləşdirmək, həmçinin bu anlayışın türk mədəniyyətindəki mürəkkəb semantik dəyərini üzə çıxarmaqdır. Bu baxımdan, *qalpaq/kalpak* baş geyiminin elmi şəkildə araşdırılması həm dilçilik, həm də mədəniyyət baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ULKAR AFANDIYEVA

**NAMES OF THE ‘QALPAQ/KALPAK’ HEADGEAR AND ITS TYPES IN
THE KAZAKH AND KYRGYZ LANGUAGES
SUMMARY**

Headgear holds an important place in the historical and cultural heritage of the Turkic peoples. In particular, traditional hats worn by men not only serve a protective function adapted to the climate but also act as socio-cultural symbols that convey information about the wearer's age, social status, and ethnic identity. In this context, the headgear known as *qalpaq/kalpak* stands out. Its distinctive shape, materials (primarily felt), decorations, and regional variations show that this item of clothing has evolved from a simple utilitarian object into a bearer of spiritual and cultural values.

Historically, among Turkic peoples, the *qalpaq/kalpak* has been regarded as a marker of social hierarchy, age, and even religious or cultural affiliation. Its structure, decorative elements, and the contexts in which it is used (such as daily life, festivals, and ceremonies) make it not only functional but also a fascinating subject of study from both cultural and ethnological perspectives.

This article systematically analyzes the lexical meaning, phonetic and morphological structure, and semantic features of the word *qalpaq/kalpak* in Kazakh and Kyrgyz languages. Additionally, its role in the ethnographic traditions, ceremonial practices, and everyday lives of these communities is explored as a topic of research. The main aim of the article is to examine the concept of *qalpaq/kalpak* within the frameworks of linguistics and cultural studies, to identify how it has been preserved in similar and varying forms across Turkic languages from lexical and phonetic perspectives, and to reveal its complex semantic value within Turkic culture. Thus, the scholarly study of the *qalpaq/kalpak* is of special importance from both linguistic and cultural viewpoints.

**НАЗВАНИЯ ГОЛОВНОГО УБОРА ‘ҚАЛПАҚ/КАЛПАК’ И ЕГО ВИДОВ
В КАЗАХСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

Головные уборы занимают важное место в историческом и культурном наследии тюркских народов. Особенно традиционные головные уборы, носимые мужчинами, выполняют не только защитную функцию, адаптированную к климату, но и служат социокультурными символами,

передающими информацию о возрасте, социальном статусе и этнической принадлежности владельца. В этом контексте особенно выделяется головной убор под названием *қалпақ/калпак*. Его характерная форма, материалы изготовления (в основном войлок), украшения и региональные особенности свидетельствуют о том, что этот предмет одежды превратился из простого утилитарного объекта в носителя духовных и культурных ценностей.

Исторически среди тюркских народов *қалпақ/калпак* считался показателем социальной иерархии, возрастных различий, а также религиозной или культурной принадлежности. Его структура, декоративные элементы и контексты использования (повседневная жизнь, праздники, церемонии и т. д.) делают этот головной убор не только функциональным, но и интересным объектом для культурологических и этнологических исследований.

В данной статье системно анализируются лексическое значение, фонетическая и морфологическая структура, а также семантические особенности слова *қалпақ/калпак* в казахском и кыргызском языках. Кроме того, рассматривается роль этого головного убора в этнографических традициях, обрядовой культуре и повседневной жизни этих народов. Основная цель статьи — исследовать понятие *қалпақ/калпак* в рамках лингвистики и культурологии, определить, каким образом оно сохранилось в тюркских языках в лексическом и фонетическом аспектах, и раскрыть его сложную семантическую ценность в тюркской культуре. Таким образом, научное изучение *қалпақа/калпака* имеет особую значимость как с лингвистической, так и с культурной точек зрения.

Rəyçi: prof. Elbrus Əzizov